

Komensky Ámos János a magyar kulturális fejlődés előfeltételeiről

HAROM ÉVSZAZADDAL ezelőtt Sárospatakon küzdött a magyar kulturális felemelkedésért a cseh nép egyik legnagyobb gondolkodója, Komensky (Comenius) Ámos János. Magyarországra hozta a műveltebb, fejlettebb országok kulturális eredményeit, hogy ennek nyomán hazai kultúra, anyanyelvi műveltség sarjadjon ki. Sok országot bejárt, mindenütt az igazság, a nép felemelkedése, a műveltség fejlesztése mellett emelt szót, de talán éppen nekünk, magyaroknak van a legtöbb köszönni valónk, a mi művelődésünk történetében eddig oléggé nem méltányolt állomás az ő munkássága. Talán éppen azért volt olyan kedves számára a magyar nemzet ügye, mert a cseh és magyar nép történeti sorsközössége kulturális téren is sok kapcsolatot teremtett.

I.

A XVII. SZAZADBAN a korhadt feudális társadalom dűledező romjain a korai kapitalizmus bontakozik ki. Jogokért harcol a feltörő polgárság; egyre több erőt érez ahhoz, hogy lefeszítse magáról a feudális bilincseket, melyek a haladást gazdasági és kulturális szempontból egyaránt gátolták. A régi és az új harcra mindig ellentmondásokkal telített légkört teremt. Ezt tükrözi Komensky is. Életének célja azonban félreérthetetlenül a nép boldogítása, a kultúra terjesztése, és a népek közti béke megteremtése. Ez a törekvés vezérelte hozzánk is. Bevezető beszédeiben (A lelki tehetségek kialakításáról, A könyvekről) csakúgy, mint kritikai írásaiban (elsősorban A nemzet szerencséje és a Búcsúbeszéd címűben) a magyar gazdasági és kulturális élet kritikái rajzát nyújtja. Ezen beszédeknek, röpiratoknak csakúgy, mint tankönyveinek, egyéb írásainak (ebből a szempontból is jelentős alkotás Schola Ludus című iskola-drámája) tanulmányozása értékes és feltétlenül figyelemreméltó szempontokat nyújt a korabeli kulturális állapotok megértéséhez.

„A lelki tehetség kialakításáról“ c. székfoglaló beszédeiben hangoztatja, a szomszédi szeretet ösztönzi arra, hogy segítséget nyújtson a magyar népnek. „Mivel most honfitársaimnak bizonyos fényre való emelkedésére vonatkozólag nincs gondom, s hiába is venném magamra, a szomszédi szeretet arra kényszerít, hogy nektek, kedves szomszédok, magyarok, mások előtt tanácsoljam, hogy jó és rossz tulajdonságokat jobban ismerjétek azokat növelni, ezeket kisebbíteni törekedjétek.“ (Gulyás József ford.) Pontokba foglalja a művelt nemzet jellemző vonásait. Bizonyítgatja, hogy lehetséges a nép széles köreire kiterjeszteni a kultúra, irodalom, tudomány, művészet áldásait. Ehhez azonban — írja a 7. pontban — emberibb bánásmód szükséges a nép gyermekeivel szemben, új iskolák kellene, amelyek befogadják a jobbágyak gyermekeit is, fiúkat lányokat egyaránt. A kultúra terjesztésének másik feltételéről a Könyvekről, az értelmi képzés eme főeszközeiről c. beszédeiben szól. Könyvtárakat kell alapítani, hogy mindenki könyvekhez jusson, mert így terjed el a legszélesebb körben a tudás, a műveltség.

II.

MI AZ OKA annak, hogy midedzeideig Magyarországon kultúráról alig beszélhetünk? Ennek okait Komensky A nemzet szerencséje c. röpiratában foglalja össze. A szerencsés nemzet népes, földjét idegenek nem lakják, békéjét minden támadással szemben; bekecségekben él saját nemzetéből származó vezető mellett. „nem hajtja övéit a szolgaság jármába, hanem megtartja őket szabadságukban.“ (Orbán Gábor ford.), virágzik a gazdasági és művészeti élet, anyagi bőség sarjad a szorgos, munkás kezek nyomán tökéletes a vagyonzbiztonság, és a mindenütt

fellelhető iskolákban erkölcsre, humanizmusra, a kultúra ápolására nevelik az ifjúságot. Magyarországon azonban siralmas a helyzet — alapítja meg szomorúan az író. A szerencsétlenség „hármass forrásból: a restségből, a tehetetlenségből és inségből származik.”

A XVII. századbeli magyar közállapotokat a kettős irányú elnyomás jellemzte: egyik oldalán a Habsburg uralmi rendszer és a másikon ezen felül a főurak önkénykedése a néppel szemben. A nemzet szerencséje egyenesen harcra szólítja II. Rákóczi Györgyöt, a Habsburg-ház, a cseh és magyar nép közös ellensége ellen. (Nem ok nélkül keres kapcsolatot Bán Imre ezen az alapon Komensky és Zrinyi között. Irodalomtörténet 1950. 4. sz.) „A nemzet szerencséjének egyik feltétele — írja Komensky — honi király, aki vérrokona azoknak, akiken uralkodik.” A török betöresei ellen Hunyadi vitézségét példázza, aki „a török egész erejét szerencsésen feltartóztatta, támadását visszaverte,” s arra buzdít, hogy a magyar keljen fel és rúzza le magáról a Habsburg jármót. Komensky azt szeretné, ha a magyar nemzet erős, központi hatalmat teremtene meg nemzeti király vezetésével. Ez biztosítaná számára az egyetlen lehetőséget, hogy megszabaduljon az idegen iga alól, s független, szabad országgént utat nyisson a polgári művelődés, „gazdagodás”, egyszóval a tőkés ipari fellendülés, s az ennek nyomán kialakuló nemzeti kulturális haladás felé.

AZ IDEGEN ELNYOMÁS MELLETT másik szerencsétlenség, hogy nem sokat törődnek a „közjó”-val. Belső perpatvar, ellenségeskedés, gyűlölet szakítja szét a magyarságot. Merész és nyílt szóval kimondja, hogy a magyar nép szörnyű jobbágysorban él, s mivel a nemzet gerincét alkotja, mostani elnyomott állapotában nem várható az egész nemzet felemelkedése sem. „Erőszak uralkodik mindenfelé, egyik ember elnyomja a másikat.” Szégyenkeznünk kell az utak elviselhetetlen állapota miatt: mindennapos az útonállás, rablás. Nem védi törvény a jobbágysorban lévő, sérelmeire nem kap jogorvoslást. „A teljesen tudatlan népet súlyos alárendeltségben, a szolgaság igájában tartják.” — bírálja keserű szavakkal az elmaradottság, feudális közállapotokat. Ilyen körülmények között azután „az ártatlanság nem találja meg a maga védelmét, a gonoszságnak messzeföldön nagy a hatalma.” Ilyen körülmények között nem lehet boldognak nevezni a nemzetet, hiszen a szerencsének legkisebb mértékű előfeltételét sem biztosítják a közállapotok. „Az a nemzet veszti el szerencséjét, szabadságát, mely szolgaságba hajtja saját fiait” — vonja le a végkövetkeztetést. Ezek a megállapítások a műveltebb, magasabbfokú kapitalizálódási folyamatot elért, nagyobb iparral, kereskedelemmel, tanultsággal rendelkező országokat bejárt nevelő, szívből jövő tanításai a magyar nép számára intő szavak a feudális jelenre s kritikai biztatások a kialakuló jövőre vonatkozólag.

A nyomor, inség oka, hogy az ország gazdasági állapota lecsúszott. Vannak természeti kincseink, de idegenek aknázzák ki — alapítja meg. Idegen érdekek szolgálatában állanak a bányák, s a gyarmati sorba taszított nemzet kiszolgáltatja értékeit. „Van ugyan drágakövünk, aranyunk, ezüstünk, de a föld gyomrában, s más gondjára bízuk, hogy onnét titokban vagy nyíltan kibányássza: mi magunk az ilyesmivel nem törődünk. A gazdasági élet szabályait, a boldogulás útját nem ismeri a magyar, rest az ipar, a kereskedelem elsajátítására. A kézművesség legtöbb ága ismeretlen előttünk, magyarok előtt, resteljük az efajta munkát, műveletlen állapotban van „eszünk, kezünk, nyelvünk”, senki sem tanulja meg ezeket a mesterségeket. Amilyen elmaradott iparunk, olyan a mezőgazdaságunk is. Földünk kiváló, Európa egyik legjobb termőföldje, s mégis nagy az inség az országban. Ennek csakis a lakosok az okai, mert „gazdasági ügyeiket nem intézik elég észszerűen, úgy, hogy ha a műveltebb nemzetek közül egyesekkel összehasonlítjuk, nemcsak a városok, falvak és egyes épületek nyújtanak szomorú képet, hanem a szántóföldek, erdők, kertek és szőlők is.” Pedig ha észszerűen művelnék a földet, nem lenne ilyen nagy inség, s négyszer annyi ember is könnyen megélhetne. A tanultság terén mutatkozik itt is a hiba, mert nem ismerik a helyes gazdálkodás, kertművelés, termelés módozatait.

A nehéz gazdasági helyzet okozta inség szüli a betegséget. Magyarországon igen nagymértékű a korai halandóság. Más népekhez viszonyítva, csak nagyritkán látni öreg embereket, mert a magyar népet a nyomor, a tudatlanság okozta inség idő előtt sírba dönti. Nincsenek orvosok, patiku-

sok, kevés a születések száma, s a megszületett csecsemők közül is alig maradnak életben, oly nagy a gyermekhalandóság. „Gazdagok vagyunk koldusokban, piszokban... korai halálesetekben, s ezért sok nálunk a félig kihalt vidék.“ Bajainkat csak tetézi az éhínség, pestis és betegségek mellett az urak szörnyű kegyetlensége — állapítja meg szemorúan Komensky.

III.

A VAZOLT GAZDASÁGI HELYZET magyarázza, miért olyan elmaradott Magyarországon a kultúra. Komensky éles szemmel mutat rá arra írásaiban, hogy először a gazdasági helyzeten, a „közállapotokon“ kell segíteni, s csak azután változhat meg gyökeresen a kultúra is. Egyben azonban utópisztikusan reméli, hogy a műveltséget sugárzó, megváltozott iskolák terjesztési fogják a forradalmi eszméket, s a felvilágosodott emberek összefognak a bajok gyökeres orvoslására. Az iskolákat azonban szintén a semmiből kell megeremteni. Magyarországon egyáltalán nem biztosították a népművelést, a mindenkire kiterjedő alapfokú tanítást. Csupán néhány rosszul működő „latin iskola“ található, ahová szegény jobbágygyerekek a lábát sem teheti be. Komensky a barbárság fokmérőjét látja abban a tényben, hogy „a nevelésre itt a legcsekélyebb gondot fordítják. Arra, hogy nem mindnyájan nevelik magukat... az szolgál bizonyítékul, hogy az országnak az egész magyarlakta területén nem lehet találni egyetlen elemi iskolát.“ s ez hallatlan más művelt országban — teszi hozzá. Ha az ifjúságot szorgalomra, kézművességre, a kultúra szeretetére nevelnék, már az iskolában könyvekhez szoktatnák, — javulna a közműveltség, vele együtt a gazdaság is, hiszen az új iskolából kikerülő tanulók képzett iparosok, művelt kereskedők, egyszóval kulturált polgárok lennének. A fejlődés pedig minden biznnyal ezt követeli, hiszen ezt látjuk a gazdagabb, boldogabb, mert műveltebb, iskolázottabb nemzeteknél is. Komensky a XVII. századbeli magyar gazdasági, társadalmi és kulturális állapotok bírálatán keresztül lényegében a feudalizmust bírálta, s a bontakozó, más országokban már fejlettebb kapitalizmus szálláscsinálója akart lenni hazánkban.

Komensky egész magyarországi működésével a polgári átalakulást akarta elősegíteni. Elhozta hozzánk a külföldi egyetemek haladó bölcselését, a műveltebb országok műveltebb pedagógiai tapasztalatait, tanítási eljárásait, könyveit. Az akkori művelt világ kulturális vérkeringésében ott éltek Komensky filozófiai és pedagógiai munkái, törekvései. Magyarországi útja előtt a fejlett kultúrájú országok egymásután hívták meg, hogy terjessze náluk eszméit, reformálja meg iskolájukat. Versengtek érte, keresték barátságát. Lissa, London, Haaga, Stockholm után jött el Sárospatakra, hogy az akkori művelt világ szemét Magyarországra fordítsa. „A földkerekség egyik nemzetéről sem lehet annyi dicsőt elmondani, amit a legnagyobb mértékben ne szeretnének elmondani rólad, kedves Magyarországon“ — írja A nemzet szerencséje c. munkájában. Fel akarta nyitni a magyar nemzet szemét: nézzen a fejlettebb országok felé. Tanuljon mesterségeket, fejlessze iparát, kereskedelmét, gazdaságát, becülje meg a nemzet valamennyi tagját, legyen művelt, emberes, erkölcsös. Ht a magyar nép jövőjében, hogy „amint más nemzetnek; ennek a mienknek is meghozza a sors jobbrafordulását.“ Ezért félreérhetetlen állásfoglalását hangoztatja: magyar nemzeti erős király kell, a szellemi és anyagi erők egyesítésére és arra, hogy a zavar minden veszedelmét elkerülhessük.“ „A polgári átalakulás egyik biztosítója az ipar fejlesztése. Ehhez tudás kell.“ Necsak földműveléssel és szőlőtermeléssel foglalkozzék minden honfitársam, hanem az ipar minden fajával, kereskedelemmel, stb., hogy szellemüket minden irányban kikepezzék, és tehetségükkel minden más foglalkozási ágat kifejlesszenek és hírt, nevet szeressenek nálunk mindannak, ami most még elhanyagolt állapotban van, az építkezés, ruházat és az élet minden alkotása tekintetében.“ Kétségtelen, hogy ehhez a reáliák és a technika oktatása szükséges. Ha megtekintjük tankönyveit, elsősorban az Orbis Pictust, láthatjuk, hogy következetesen meg is valósította elgondolásait tankönyvein keresztül. A fizikai, optikai eszközök csakúgy megtalálhatók ebben a pompás könyvben, mint a biológiai alapfogalmak: természeti ismeretek, s a közélet rendje. A Nagy Oktatástan, Janua, Vestibulum, Physica eddig is híressé tették nevét, de a nálunk megírt iskolatervezetek, Schola Ludus, tankönyvek, első

sorban az Orbis Pictus közkedvelté tették. Az Orbis Pictus tulajdonképpen egy iskolai képeskönyv mely a szemléletes oktatás elvére épült, s a direkt nyelvoktatás első kiinduló pontjának tekinthető. Ezen túlmenően azonban nagyszerű tankönyv, a közműveltség hordozója, népszerű, kedves gyermekkönyv. Eppen képei során férközött közel a tanulókhöz, s mivel eddig a gyermekek sajátos lélektani fejlődését elhanyagolták, ez nagy lépést jelentett előre a műveltség terjesztésében; közelebb került a gyermekekhez a tanító, a tárgy, a tudomány. Goethe (Aus meinem Leben), Herder (Briefe), Leibnitz (In Johannem Amosum Comenium c. elégiája) kedvesen emlékeznek meg erről a könyvről, mint gyermekkoruk egyik legszebb emlékééről. Komensky tankönyveinek hatására rávilágít Bod Péter is. Hangsúlyozza, hogy Komensky jelentősége páratlan a magyar művelődés történetében; ez az „Európa szerte nagynevű férfiú“ négy éven át kitűnt Sáros-patakon képzettségével s azon buzgalmával, megjavítja a magyar iskolai és művelődési állapotokat. (Pápai-Páriz: Dictionarium latino-hungaricum bevezetéséből). Lemérhetjük jelentőségét azon a tényen is, hogy ez a könyv 1675. és 1842. közt 16 magyar nyelvű kiadást ért meg. Nem méltányolták még eléggé a Schola Ludus jelentőségét sem magyar viszonylatban. Ez a munka beleilleszkedik Komensky egyéb iskoladrámája közé (Diogenes, Ábrahám, Mauritius stb.) különösebb irodalmi értéket nem jelent, de a magyar művelődésre való hatása, s gazdag néprajzi anyaga annál jelentősebb, és nagyobb figyelmet érdemelne. Erthető, hogy ez a dráma elősorban a magyar vonatkozásai miatt érdekes számunkra. Magyar gyermekek számára készült, és ezért többek között leírja a disznóperzselést, az akkori magyar viseletet, hajviseletet, ételeket, a magyar társadalom és közművelődés korabeli állapotát. (Maga a darab nagy tetszést ért el, fordulatossá, izgalmas jelenetekben bővelkedik, és sok, akkor aktuális és érdeklődésre számot tartható vonatkozása van. Prológusból, nyolc színből és epilógusból áll.

A gazdasági átalakulás mellett határozott politikai utat jelölt meg Komensky munkáin keresztül a polgári jogok kiterjesztése felé. „A szerencse állapotának feltétele — írja — az összes rendeket megillető közszabadság is. Minél nagyobb körre terjed ki a jó, annál jobb. Jobb a nap, amely nappal mindenkinek világít, mint a gyertya, amely csak egy embernek, vagy egy úrnak stb. adja fényét.“ A nemzet fogalmát tehát ő szélesen, kifejezett hangsúllyal az egész népre értette. Minden munkája ezt tükrözi. A Nagy Oktatástanban hangsúlyozza, hogy mindenkinek iskolába kell járnia osztálykülönbség nélkül. „Nemcsak a gazdag és nemes emberek gyermekeit kell iskoláztatni, hanem nemeseket és jobbágyságot, gazdagokat és szegényeket, fiúkat és lányokat, városban és községben, falun és tanyákon egyaránt.“ Végső soron tehát a nemzet szerencsésjét a műveltség széles körre való kiterjesztésében látta. Iskolák, könyvek, nyomdák, helyes nevelési eljárások és mindenki számára hozzáférhető kulturális lehetőség biztosítása — ime ezek a nemzet boldogulásának, kulturális felemelkedésének előfeltételei a nagy cseh gondolkodó szerint.

IV.

KOMENSKY MEGBECSÜLÉSE saját népünk és a cseh nép egyik legnagyobb kultúrértékének felismerését jelenti. A népek közötti megbékélés, egymás kultúrájának megbecsülése tekintetében példát mutatott, ma is élő, követésre váró példát. Nem véletlen, hogy a magyar népet a Morva mellett egyaránt az „én népem“-nek nevezte, s hangoztatta, hogy a magyar nép boldogulásának ügye éppen olyan közelről érinti, mint saját tulajdon népének jövője. Búcsúbeszédében hangoztatta: minden törekvése, hogy „pallérozzott, művelt, kellemes embereket, ne durvákat, nyerseket, műveletlen erkölcsűeket“ neveljen. Szeretettel emlékezett meg itteni tartózkodásáról, kritikát és tanácsokat adott a magyar jövő számára. „Vajha én nem az álmodozóktól álmodozva, hanem az éberektől éberem hivatam volna hozzátok“ (Dezső Lajos ford.) — sóhajtott fel. Lesz-e foganatja fáradozásainak? Törperegését jövőbemutató, bizakodó akorddal zárta le: „Isten veled, te Patak! Boldoguljatok minden barátim! Szeretettel őrizték meg a ti Comenistok emlékéti!“ A felszabadult magyar nép büszkén vallja magának tanítóját, a cseh nép nagy fiát, Komensky Amos Jánost, s tanításait híven megőrzi.

Geréb György